

گزیده کتابشناسی نهضت تنباکو

محسن صادقی *

چکیده

نهضت تنباکو یکی از برگ های زندگی فقیه شیعی میرزا محمد حسن شیرازی متوفی ۱۳۱۲ قمری است که در دوره ناصرالدین شاه قاجار روی داد. فهرستی از منابع مربوط به این رویداد، شامل ۱۴ عنوان آثار مستقل، حدود ۱۰۰ عنوان سند، ۸۰ عنوان آثار مشتمل، و ۱۱ عنوان مقاله پژوهشی همراه با مقدمه ای مختصر در باب نهضت تنباکو در این مقاله آمده است.

کلیدواژه

نهضت تنباکو - منبع شناسی؛ شیرازی، میرزا محمد حسن؛ تاریخ ایران - دوره قاجار.

مقدمه

آیت الله حاج میرزا محمد حسن حسینی شیرازی از علمای عالیقدر شیعه است. میرزا در اوایل زندگی به سال ۱۲۴۸ هجری از زادگاه خویش شیراز به اصفهان رفت و نزد علمای آن شهر به تحصیل پرداخت و در سال ۱۲۵۹ هجری به عتبات رفت و نزد شیخ مرتضی انصاری به تلمذ پرداخت. در سال ۱۲۹۱ هجری در سامرا اقامت گزید و به تدریس و تعلیم مشغول

* پژوهشگر و کارشناس کتابشناسی و نسخه شناسی

شد تا اینکه به سال ۱۳۱۲ هجری به رحمت پروردگار نایل آمده و در نجف به خاک سپرده شد.

فتوای تاریخی وی در تحریم تنباکو، توطئه ای را که به سال ۱۳۰۹ هجری به دست ناصر الدین شاه قاجار با واگذاری امتیاز دخانیات ایران به مدت پنجاه سال به انگلیسی ها در حال شکل گرفتن بود، در نطفه نابود کرد.

اعطای امتیاز تنباکو

ناصرالدین شاه در سومین سفرش به اروپا، در ۱۲ شعبان ۱۳۰۶ هجری از راه روسیه به انگلستان رفت و چون در اثر ولخرجیهای زیاد و عیاشیها، پولش تمام می شود امتیازی را در زمینه کشت، توزیع و فروش توتون و تنباکو به یک نفر انگلیسی به نام «ماژور تالبوت» می دهد و در مقابل مقداری پول می گیرد. مذاکره در شهر «براتین» شروع شد. در این مذاکره اعتماد السلطنه و تالبوت به توافق رسیدند و وقتی شاه به «براتین» آمد، تالبوت توانست با دادن رشوه هایی به درباریان از جمله امین السلطان نظر موافق شاه را به دادن انحصار دخانیات، در مقابل دریافت ۲۵ هزار لیره جلب کند. بعد از برگشتن شاه به ایران تالبوت نیز برای شروع کار به ایران آمد. طبق قرارداد یاد شده، کمپانی رژی باید سالانه ۱۵ هزار لیره به صندوق دولت ایران واریز می کرد و در عوض کشت و فروش توتون و تنباکو را در انحصار خود می گرفت، سیاستی که استعمار پیر انگلستان در این گونه موارد به کار می برد، این بود که شخصی را رابط قرار می داد که آن شخص امتیاز بگیرد؛ اما در اصل امتیاز از آن انگلستان بود.

صدور فتوای تحریم تنباکو

بعد از امضای قرارداد، کارکنان شرکت انگلیسی وارد ایران شده و در شهرها پراکنده شدند؛ اما مردم از ورود آنان به داخل شهرها جلوگیری کردند. در این موقع سید جمال الدین اسدآبادی به پیشنهاد سید علی اکبر فال اسیری که در تبعید بود، نامه ای به میرزای شیرازی نوشت که این نامه بیانگر درک عمیق سید از وضعیتی است که مردم آن زمان داشتند و بیان می کند که میرزای شیرازی به خاطر موقعیت خاص خود، چه مسئولیت سنگینی برعهده اش است، به خاطر اهمیت نامه، خلاصه ای از آن نقل می شود:

حق را بگویم، من دوست داشتم این نامه را به همه دانشمندان تقدیم کنم، چون دانشمندان در هر نقطه ای طلوع نموده و هر نحوی که رشد کرده، در هر کجا که یافت بشوند، جانی هست که در پیکر دین محمد (ص) دمیده شده است... پیشوای دین، پرتو درخشان انوار ائمه، پایه تخت دیانت! زبان گویای شریعت، جناب حاج میرزا محمد حسن شیرازی... تو وارث پیامبرانی... همان ولایت عالم فقیه بر جامعه... اگر ملت را به حال خود گذاشته... افکارشان پریشان می شود... چون توده نادان در معتقدات خود جز استقامت و ثبات قدمی که طبقه دانا در عقایدش نشان می دهد، دلیلی ندارد اگر بخواهی می توانی با یک کلمه افراد پراکنده را جمع کنی و با متفق ساختن آنها دشمن خدا و دشمن مسلمانان را بترسانی و شر کفار را از سرشان برطرف نمایی... سید نامه هایی نیز به علمای داخل کشور می نویسد. بعد از وصول نامه، میرزای شیرازی در تاریخ ۱۹ ذی الحجه ۱۳۰۸ هجری ۱۷ ماه پس از امضای قرارداد با کمپانی رژی - به وسیله کامران میرزا نایب السلطنه، تلگرافی را نزد شاه می فرستد و می گوید کسانی را که تبعید کرده به کشور بازگرداند و در مورد قرارداد، مخالفت خود را ابراز کند. وقتی این تلگراف به دست شاه می رسد اعتنا نمی کند و فقط خود شاه، امین السلطان و چند نفر دیگر از این تلگراف باخبر می شوند.

ناصرالدین شاه برای پاسخ به نامه میرزای شیرازی، به میرزا مشیر الوزاره کارپرداز ایران در بغداد می گوید چون تلگراف مفصل است با پست فرستاده ایم که در واقع دروغی بیش نبوده است. ناگهان در تهران، حکم تحریم تنباکو از طرف آیت الله میرزای شیرازی به این شرح صادر می شود:

بسم الله الرحمن الرحيم

«الیوم استعمال توتون و تنباکو بایّ نحو کان در حکم محاربه با امام زمان عجل الله تعالی فرجه است». در شهر ولوله ای می افتد، هر کس که سواد دارد، از روی آن نسخه ای بر می دارد. این حرکت نشانگر آغاز یک مبارزه مکتبی علیه استعمار بود.

در این موقع شاه و امین السلطان این حکم میرزا را، جعلی قلمداد می کنند؛ اما مردم گول نخورده و به مبارزه خود ادامه می دهند تا اینکه امتیاز داخلی دخانیات از طرف شاه لغو می شود. علما و مردم به این اکتفا نکرده، خواستار لغو امتیاز خارجی نیز می شوند.

پس از حکم میرزا قلیانها شکسته می شود و مردم از کشیدن توتون و تنباکو دست می کشند و تمام مغازه های فروش توتون و تنباکو را می بندند و با شرکت رژی نیز معامله نمی کنند. این جریان ادامه می یابد تا اینکه در تاریخ ۲۳ جمادی الاولی ۱۳۰۹ اعلانی در کوچه و بازار زده می شود: «برحسب حکم جناب حجة الاسلام و المسلمین آقای میرزای شیرازی، اگر تا ۴۸ ساعت دیگر امتیاز دخانیات لغو نشود یوم دوشنبه آتیه جهاد است، مردم مهیا شوید».

شاه بسیار ناراحت می شود و خارجیان از ترس جان از تهران و دیگر شهرها فرار می کنند. شاه روش خشونت آمیزی پیش می گیرد تا بتواند علما را از راه تهدید به حبس و تبعید ساکت کند. رئیس کمپانی رژی نزد امین السلطان می رود و می خواهد که امین السلطان، علما را راضی کند و حتی از وی تقاضا می کند که میرزای آشتیانی را از تهران تبعید کند. امین السلطان این موضوع را به شاه می رساند و پس از اصرار زیاد امین السلطان، شاه می پذیرد و طی نامه ای به میرزای آشتیانی این چنین می نویسد: «یا بمان و به بالای منبر برو و قلیان بکش و یا از تهران خارج شو».

میرزای آشتیانی یک شب مهلت می گیرد که وسایل سفرش را آماده کند. در بامداد روز دوشنبه سوم جمادی الآخره ۱۳۰۹ میرزای آشتیانی قصد خروج از تهران می کند که مردم به خیابان ها می ریزند و در حالی که کفن پوشیده بودند، با شعار «یا غریب الغرباء، می رود سرور ما» به سوی خانه میرزا حرکت می کنند: جمعیت تا ظهر به چندین هزار نفر می رسد. دکانهایی که باز بودند می بندند. در آنجا امام جمعه تهران بالای منبر می رود و مردم را دعوت به سکوت می نماید. از میان مردم چند نفر او را پایین می کشند و کتکش می زنند. پس از این ماجرا، شاه شخصی را نزد میرزای آشتیانی می فرستد که منظور شما چیست؟ میرزا در جواب می گوید: «تنها مقصود ما لغو امتیاز انحصار دخانیات اعم از داخله و خارجه و کوتاه کردن دست خارجی هاست و هیچ تقاضای دیگری نداریم». ناصرالدین شاه در جواب به امین السلطان می نویسد: «نایب السلطنه امتیاز داخله را که برداشته بودیم، حال امتیاز از خارجه را هم برداشتیم و مردم مجبور در کشیدن قلیان نیستند تا حکم از جانب میرزای شیرازی برسد». فرمان در میان مردم پخش می شود، اما تاثیری در آنها نمی کند. مردم به نایب السلطنه

حمله ور می شوند. امین السلطان دستخط شاه را مبنی بر لغو امتیاز خارجه تسلیم میرزای آشتیانی می کند. علما برای اینکه بفهمند حکم تحریم هنوز سرجایش هست یا نه، به میرزای شیرازی در سامرا تلگراف می زنند. میرزا در جواب می گوید: «در سر جایش هست تا موقعی که دستخط آشتیانی مبنی بر حقیقت داشتن لغو امتیاز بیاید» در همین زمان اعلامیه ای دائر بر لغو امتیاز تنباکو منتشر می شود. علما دوباره از میرزای شیرازی می خواهند که آیا حکم سرجایش هست یا نه؟ که میرزا این حکم را صادر می کند: «حکم تحریم لغو شد».

در روز سه شنبه ۲۵ جمادی الآخرة ۱۳۰۹، اعلامیه ای منتشر شد که مردم می توانند با آسایش خاطر قلیان، چپق و سیگار بکشند. سرانجام امتیاز تنباکو لغو و از طرف کمپانی ۵۰۰ هزار لیره غرامت تعیین شد. در بهمن سال ۱۲۷۵ مطابق با ۵ آوریل ۱۸۹۲ این مطلب به امضای ناصرالدین شاه رسید.

اما آنچه در این میان عبرت آموز است، نفوذ کلمه مراجع و عالمان دینی در میان جوامع شیعی است. نهضت تحریم تنباکو زمینه ای شد تا مردم ایران بدانند که با تکیه بر مرجعیت و روحانیت، می توان با استعمار و استبداد مبارزه کرد و زیر بار قراردادهای استعماری نرفت. درباره این نهضت مقدس و ضد استعماری تاکنون آثار بسیاری نوشته شده است، اما هنوز همه جنبه ها و آثار آن بررسی نشده و جای تحقیقی همه جانبه با توجه به نگاشته های پیشین و اسناد خالی است. لذا نگارنده در این مقاله به گزارش اهم آثاری که تاکنون به آنها دست یافته می پردازد.

این کتابشناسی در چهار بخش تنظیم شده است: ۱. آثار مستقل. ۲. اسناد. ۳. آثار مشتمل. ۴. مقالات.

الف) کتابهای مستقل

۱. پیکار پیروز تنباکو، محمد نهاوندیان، تهران، پرتو، چاپ دوم، ۱۶۴ص.
۲. تاریخ الدخانیه، حاج علی فرزند محمدرضا، پدر شیخ آقا بزرگ تهرانی.

رساله ای فارسی در مورد قیام تنباکو. نسخه آن به خط مؤلف، نزد شیخ آقا بزرگ بوده^۱ و ظاهراً همان نسخه در کتابخانه وقف شده شیخ آقا بزرگ در نجف بوده است.^۲

۳. تاریخ الدخانیه: قرارداد رژی ۱۸۹۰ یا تاریخ انحصار دخانیات در سال ۱۳۰۹ هجری، شیخ حسن کربلانی، مقدمه و تحشیه: ابراهیم دهگان، اراک، فروردین، ۱۳۳۳، ۱۳۶+۲۹ ص.^۳

این کتاب را ناشری بی اطلاع یا سودجو بدون مقدمه آقای دهگان و بدون بردن اسمی از ایشان، به عنوان «قرارداد رژی ۱۸۹۰ م یا تاریخ انحصار دخانیات در سال ۱۳۰۹ ه.ق.» به گونه مغلوپ چاپ کرده (تهران، مبارزان، ۱۳۶۱، چاپ دوم، ۱۵۴ ص).

شیخ حسن کربلانی خود از شاگردان میرزای شیرازی و در جریان نهضت تنباکو بوده و رساله خود را در ۱۳۱۰ ق به پایان برده است.^۴

چند نسخه خطی از این رساله می شناسیم:

۱. نسخه شماره ۷۵۳۰ کتابخانه آیه الله مرعشی به نام «تاریخ تحریم تنباکو» که به سال ۱۳۴۶ ق در نجف تحریر شده است.^۵

۲. نسخه شماره ۴۵۹۹ کتابخانه غرب مدرسه آخوند همدان (رک: فهرست نسخه های خطی کتابخانه های رشت و همدان، ص ۱۲۵۰ - ۱۲۵۱).

۳. نسخه ای از آن را شیخ ذبیح الله محلاتی نزد میرزا محمد تهرانی دیده است.^۶

۴. نسخه ای نیز نزد حضرت آقای حاج سید رضی شیرازی (از احفاد میرزا) است؛ بنابراین آنچه خود در مصاحبه با مجله حوزه (ش ۵۰ - ۵۱) گفته اند.

۱ رک: الذریعة، شیخ آقا بزرگ تهرانی، ج ۳، ص ۲۵۲.

۲ رک: شیخ آقا بزرگ، محمدرضا حکیمی، ص ۳-۴.

۳ این کتاب همان «رساله دخانیه و اجاره کمپانی و تلگراف» شیخ حسن کربلانی است. نسخه ای که در اختیار آقای دهگان بوده، هم غلط داشته و هم افتادگی. در آغاز رساله هم قریب سیزده ورق دستنویس یکجا افتاده است (رک: شورش بر امتیازنامه رژی، ص ۱۴۵). شایان ذکر است که دوست دانشمندم آقای رسول جعفریان با یافتن دو نسخه خطی از این کتاب، آن را در کتاب سده تحریم تنباکو و سپس مستقلاً منتشر کرده است. همچنین دانشمند عراقی آقای کامل سلمان جبوری کتاب کربلایی را بر اساس چاپ آقای جعفریان به عربی ترجمه کرده و قصد دارد در ضمن یک دوره سه جلدی درباره میرزای شیرازی منتشر کند.

۴ رک: الذریعة، ج ۳، ص ۲۵۲.

۵ رک: فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ج ۱۹، ص ۳۳۶. به گفته یکی از مطلعین، این نسخه از روی نسخه ای به خط مؤلف تحریر شده است.

۶ مآثر الکبراء فی تاریخ سامراء، شیخ ذبیح الله محلاتی، ج ۲، ص ۶۳.

۴. تحریم تنباکو: اولین مقاومت منفی در ایران، ابراهیم تیموری، تهران، جیبی، ۱۳۶۱، ۲۳۱ص (چاپ اول: تهران، سقراط، ۱۳۲۸؛ چاپ دوم، تهران، جیبی، ۱۳۵۸).
- این کتاب بدون ذکر مأخذ، مطالب تاریخ الدخانیه کربلائی را به نام خود چاپ کرده است.^۱
۵. تحریم تنباکو در ایران، نیکی. ر. کدی، ترجمه شاهرخ قائم مقامی، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۶، ۲۴۳ص.
۶. تحریم تنباکو، محمد رضا زنجانی، تهران، فراهانی، [بی نا]، ۲۷۸ص. (چاپ اول: به کوشش س. هـ، تهران، [بی نا]، ۱۳۳۳، ۱۴۸ص).
- این کتاب عیناً همان تاریخ الدخانیه کربلائی است که ناشر به نام شیخ محمد رضا زنجانی چاپ کرده، همراه با تغییر و تصرف در نثر کتاب که اصالت رساله کربلائی را از بین برده است!^۲
۷. تحلیلی از نقش سه گانه شهید فضل الله نوری در نهضت تحریم تنباکو، علی ابوالحسنی (منذر)، تهران، پیام آزادی، ۱۳۶۰، ۱۲۷ص.
۸. ریشه و روند جنبش تنباکو، مؤلف؟، [بی جا - بی نا]، ۱۳۵۶، ۸۲ص.
۹. شورش بر امتیازنامه رژی، فریدون آدمیت، تهران، پیام، ۱۳۶۰، ۱۵۵ص.
۱۰. رساله ای نیز با عنوان «کلید استطاعت» از محمد حسن خان اعتماد السلطنه که با

۱ «از همه بدتر کار ابراهیم تیموری است که تمام مطالب رساله دخانیه را در کتاب «تحریم تنباکو...» گنجانده، به نام خود منتشر ساخته. فقط در پایان کتاب، جزو منابع، از یادداشتهای منسوب به مرحوم شیخ حسن کربلائی» اسمی برده است. و حال آنکه از همه گذشته رساله شیخ کربلائی تدوین مضبوطی است و صورت یادداشت وار ندارد» (شورش بر امتیازنامه رژی، ص ۱۴۵).

آقای دهگان نیز در مقدمه تاریخ الدخانیه (صفحه «کو») می نویسد: «کتاب اولین مقاومت منفی، به اکثریت تام مطالب خود را از کتاب شیخ حسن اقتباس نموده. به طوری که راقم سطور وقتی کتاب مقاومت منفی را گرفتم خیال کردم که خود رساله الدخان شیخ حسن است». نیز رک: مقدمه عباس اقبال بر کتاب تیموری (صفحه سیزده) و نقش روحانیت پیشرو... حامد الگار، ص سیزده.

۲ در سه صفحه اول این کتاب که نگارنده با نسخه ای صحیح مقابله نمودم، ۲۶ غلط و افتادگی دارد و نیز چند سطر یکجا افتاده است. مؤلف شورش بر امتیازنامه رژی درباره این کتاب می نویسد: «در سالهای اخیر یکی از کتابفروشان بازاری کار ناشایسته دیگری کرده؛ متن رساله دخانیه را تحت عنوان «تحریم تنباکو: اثری محققانه از محمدرضا زنجانی» با چاپ ماشینی کثیف، چاپ زده است».

کمک شیخ محمد مهدی شمس العلماء قزوینی و عارف خان افندی عثمانی دربارهٔ انحصار تنباکو و توتون توسط دولت و فواید و مقررات انحصار و نیز تاریخ پیدایش دخانیات نوشته و چاپ شده است (تهران، ۱۳۰۳ ق) این رساله مستقیماً ربطی به نهضت تنباکو ندارد، اما از جهت سابقه تاریخی انحصار تنباکو در ایران قابل توجه است. محمود محمود در تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس (ج ۴، ص ۱۱۹۳ - ۱۲۰۰) خلاصه‌ای از این رساله را نقل کرده است.

۱۱. رسالهٔ دخانیه، ملا محمد هیدجی، به کوشش علی اکبر ولایتی، تهران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ۱۳۸۵، تهران، ۴۰۸ ص.

۱۲. اندیشهٔ دینی و جنبش ضد رژوی در ایران، حسین آبادیان، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، چاپ اول، ۱۳۷۶، ۲۲۰ ص.

۱۳. رژوی در مشهد و نقش آیه الله شیخ محمد تقی بجنوردی، بیژن پروان / صدری، مشهد، ۱۳۸۷، ۱۳۰ ص.

۱۴. سدهٔ تحریم تنباکو (به مناسبت یکصدمین سالگرد قیام تحریم تنباکو، فصل نوین تاریخ سیاسی ایران)، به اهتمام موسی نجفی و رسول جعفریان، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۳، ۳۱۶ + ۲۲۸ صفحه.

این کتاب که به مناسبت صدمین سال نهضت تنباکو منتشر شده است شامل دو بخش (یا دو دفتر) است که با هم صحافی شده است. در دفتر اول ۱۳ مقاله درج شده است با این عناوین:

۱. میراث پایدار اندیشه های میرزای شیرازی (در حوزه معرفت سیاسی)، مظفر نامدار، ص ۱۳ - ۴۰.

۲. گزیده کتابشناسی نهضت تنباکو، محسن صادقی، ص ۴۱ - ۶۰.

۳. سخن دربارهٔ علل و عوامل قیام تنباکو، محمد مهیار، ص ۶۱ - ۸۴.

۴. بسط حوزه تحریم اقتصادی به روایت ده سند و اعلامیه تاریخی، موسی نجفی، ص ۸۵ - ۱۰۸.

۵. قصیده تاریخی _ سیاسی دخانیه از عصر تنباکو، سید مصلح الدین مهدوی، ص ۱۰۹ - ۱۲۰.
۶. نگاه مدرس به واقعه دخانیه، علی مدرس، ص ۱۲۱ - ۱۴۴.
۷. ابعاد شخصیت میرزای شیرازی، محمد دزفولی، ص ۱۴۵ - ۱۶۴.
۸. شرح احوال حجة الاسلام میرزا محمد حسن شیرازی (از یک نسخه قدیمی)، به کوشش رسول جعفریان، ص ۱۶۵ - ۱۸۴.
۹. اصفهان در صحنه مبارزات سیاسی و اقتصادی، سید مصلح الدین مهدوی، ص ۱۸۵ - ۲۱۴.
۱۰. تقریرات اصول میرزای شیرازی، محمدعلی مهدوی راد، ص ۲۱۵ - ۲۲۸.
۱۱. ملاقات با رهبر شیعیان، ص ۲۲۹ - ۲۴۰.
۱۲. تولدی دوباره (شعر)، مصطفی امامی، ص ۲۴۱ - ۲۴۴.
۱۳. تحریم عصر قجر (شعر)، فرخ امه طلب، ص ۲۴۵ - ۲۴۸.
- در دفتر دوم، کتاب تاریخ الدخانیه، تألیف شیخ حسن اصفهانی کربلائی به اهتمام رسول جعفریان چاپ شده است.

ب) اسناد

۱. آرشیو وزارت امور خارجه انگلیسی: گزارشهای رسمی از تهران و ولایات و دستور نامه های وزارت امور خارجه درباره امتیاز رژی، مؤلف کتاب شورش بر امتیاز رژی در کتاب خود از این اسناد استفاده کرده است.
۲. آرشیو وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران، اسناد مربوط به نهضت تنباکو، از جمله نسخه ای از تلگراف مهم میرزای شیرازی به ناصر الدین شاه در ۲۷ ذیحجه ۱۳۰۸ ق در میان این اسناد است.^۱
۳. اسناد اردکانی، فریدون آدمیت از یک سند این مجموعه که هما ناطق در دسترس وی قرار داده، استفاده کرده است.^۲

۱ رک: شورش بر امتیازنامه رژی، ص ۲۷، پاورقی؛ اسناد سیاسی دوران قاجاریه، ابراهیم صفائی، ص ۸-۹.

۲ رک: شورش بر امتیازنامه رژی، ص ۱۲۴، پاورقی.

۴. اسناد برگزیده دوران قاجاریه، ابراهیم صفائی، تهران، نشر بابک، ۱۳۵۵، ص ۱۱۹-۱۲۴.

شامل دو سند درباره نهضت تنباکو در اصفهان به رهبری آیه الله آقا نجفی.^۱

۵. اسناد دارالفنون، روزنامه دوشنبه ۳ جمادی الاخری ۱۳۰۹.^۲

۶. اسناد سیاسی دوران قاجاریه، ابراهیم صفائی، تهران، بابک، ۱۳۵۵، ص ۷۸-۸۷، ۱۸۶-۱۹۴.

شامل ۲۵ سند مربوط به قرارداد رژی و دو سند درباره سلب اعتماد سرمایه داران اروپایی از ایران بعد از لغو امتیاز رژی.^۳

۷. اسناد ضمیمه کتاب تحریم تنباکو، چند سند مربوط به جلوگیری تجار از صدور تنباکوی ایران با رژی عثمانی در ۱۳۱۱ ق است که در کتاب تحریم تنباکو (ابراهیم تیموری، ص ۲۲۴-۲۳۱) آمده است و به گفته آدمیت: «ارزش کتاب تیموری به همین چند قطعه از اسناد وزارت امور خارجه است که بدون ذکر مأخذ به چاپ رسیده» است.

۸. اسناد کمپانی رژی، این اسناد در لندن و در تصرف خصوصی است و تاکنون در دسترس مطالعه عمومی قرار نگرفته است.^۴

۹. اسناد نویافته، ابراهیم صفائی، تهران، شرق، ۱۳۴۹، ص ۱۴۲-۱۵۲، ۱۶۹-۱۷۰.

شامل پنج سند که مستقیماً یا ضمناً مربوط به قرارداد رژی و نهضت تنباکو است.

۱ این دو سند در کتاب اسناد سیاسی دوران قاجاریه (ص ۲۰-۲۶) نیز آمده است.

۲ رک: شورش بر امتیازنامه رژی، ص ۱۱۰، پاورقی.

۳ ابراهیم صفائی کوشیده است که قرارداد رژی را عادلانه توصیف کند. از جمله در ص ۱۷ این کتاب می نویسد: «حقوق زارع و فروشنده توتون [در این قرارداد]، به صورت مطلوبی تأمین گردیده» بود! همچنین قیام مردمی نهضت تنباکو را به تحریک روسها می داند؛ از جمله در ص ۸۷ می نویسد: «گذشته از صدها نکته سیاسی که در میان سطور اسناد این بخش جای دارد، از فحواى مندرجات بعضى اسناد به خوبى دانسته مى شود که در غوغای رژی سررشته تحریکات در دست روسها بوده است!»

مرحوم جلال آل احمد در کتاب خدمت و خیانت روشنفکران (ضمیمه، صفحه ۲۷۱) درباره صفائی می نویسد: «... تا انتشار این کتاب من گمان می کردم ابراهیم صفائی نویسنده بی مسؤولیتی است اما با این کتاب [اسناد سیاسی قاجاریه]، دیدیم که صاحب غرض هم هست».

۴ شورش بر امتیازنامه رژی، ص ۱۴۴.

۱۰. اسناد وزارت امور خارجه فرانسه، ۱۸۷۱ - ۱۹۱۴.^۱
۱۱. اسنادی از نهضت تنباکو، تاریخ و فرهنگ معاصر [مجموعه مقالات]، زیر نظر سید هادی خسروشاهی و رسول جعفریان، قم، مرکز بررسیهای اسلامی - بخش تاریخ، مهر ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۱۰۹ - ۱۱۶.
- متن سه نامه از ناصر الدین شاه و امین السلطان درباره نهضت تنباکو است که پیشتر در فصلنامه گنجینه اسناد، دفتر اول (پاییز ۱۳۶۷) منتشر شده است. اصل نامه ها در خزانه سازمان اسناد ملی نگهداری می شود.
۱۲. پنجاه نامه تاریخی، ابراهیم صفائی، تهران، شرق، ۱۳۵۰، ص ۳۰ - ۳۴، ۷۲ - ۷۹، ۹۸ - ۱۰۲.
- شامل چهار سند مربوط به قرارداد رژی و پی آمدهای آن.
۱۳. چهار سند درباره نهضت تنباکو، این اسناد، در کتاب رهبران مشروطه آمده است: رهبران مشروطه، ابراهیم صفائی، تهران، جاویدان، ۱۳۶۳، ج ۱ (چاپ سوم)، ص ۳۳؛ ج ۲ (چاپ دوم)، ص ۶۷ - ۷۱.
۱۴. «دست خط ناصر الدین شاه درباره پیروزی فتوای تحریم تنباکو و شکست قرارداد استعماری رژی»، روزنامه اطلاعات، ش ۱۸۳۹۷ (۱۳۶۶/۱۱/۲۴).
- شامل دو سند مربوط به نهضت تنباکو.^۲
۱۵. رسائل، اعلامیه ها، مکتوبات، ... و روزنامه شیخ فضل الله نوری، گردآورنده: محمد ترکمان، تهران، مؤسسه فرهنگی رسا، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۱۹ - ۱۲۲؛ ج ۲، ص ۳۹.
- متن سه تلگراف از شیخ فضل الله نوری و علمای تهران به میرزای شیرازی بعد از الغای امتیاز رژی، مبنی بر تقاضا از میرزا برای لغو حکم تحریم تنباکو و توتون و جواب میرزا به اضافه کلیشه اصل تلگراف شیخ فضل الله به میرزای شیرازی.^۳

۱ همان، ص ۴۹.

۲ در کنار عنوان این مقاله نوشته شده است: «اطلاعات برای اولین بار منتشر می کند». اما پیش از این سند اولی را صفائی در اسناد سیاسی (ص ۲۷ - ۲۹) آورده و متن دومی را نیز تاریخ بیداری ایرانیان (ص ۲۸ - ۲۹) نقل کرده است. نیز اصل هر دو سند در سازمان اسناد ملی ایران نگهداری می شود. (رک: فصلنامه گنجینه اسناد، دفتر اول، پاییز ۱۳۶۷).

۳ متن هر سه تلگراف در تاریخ بیداری ایرانیان، ص ۲۵، ۲۶، ۳۰ آمده است.

۱۶. گزارشهای تجار از ولایات از مجموعه اسناد خصوصی حاج محمد حسن امین الضرب.
- این اسناد در اختیار هما ناطق بوده است.
۱۷. گزارشهای سیاسی علاء الملک، ابراهیم صفائی، [بی جا]، نشر آباد، ۱۳۶۲، چاپ دوم، ص ۱۲۲ - ۱۲۵.
- عکس العمل روسها در مقابل قرارداد رژی طی یک فقره تلگراف در این کتاب آمده است.
۱۸. مجموعه آقا ضیاء الدین تویسرکانی.^۱
۱۹. مجموعه اسناد و مدارک متفرقه میرزا ملکم خان، که ظاهراً در موزه ملی پاریس نگهداری می شود.^۲
۲۰. مجموعه دستخط های ناصر الدین شاه به کامران میرزا نایب السلطنه، این مجموعه در تصرف خانابا صاحب جمع بوده است.^۳
۲۱. نامه های تاریخی دوران قاجاریه، ابراهیم صفائی، تهران، بابک، ۱۳۵۵، ص ۴۱ - ۴۸، ۷۱ - ۷۴، ۸۱ - ۸۴، ۹۳ - ۹۵، ۱۰۸، ۱۰۹.
- شامل پنج نامه درباره امتیاز تنباکو و اشاره به نهضت تنباکو در یک نامه.
۲۲. وقایع اتفاقیه: گزارشهای خفیه نویسان انگلیس در ولایات جنوبی ایران از سال ۱۲۹۱ - ۱۳۲۲ق، به کوشش سعیدی سیرجانی، تهران، نوین، ۱۳۶۲، چاپ دوم، ص ۳۷۴، ۳۷۶، ۳۷۸، ۳۸۲، ۴۰۲.
- درباره بازتاب نهضت تنباکو در شیراز و اطراف آن، نقش سید علی اکبر فال اسیری در این نهضت و دستگیری و سپس آزادی او.
۲۳. مکاتبات راجع به امتیازنامه دخانیات ایران، لندن، ۱۸۹۲. این مجموعه که برای تقدیم به پارلمان انگلیس منتشر شده، حاوی ۱۴۸ سند، بعلاوه ۴۴ سند ضمیمه با فهرست ارقام مختلف است.^۴

۱ رک: شورش بر امتیازنامه رژی، ص ۱۰۹، پاورقی.

۲ رک: شورش بر امتیازنامه رژی، ص ۱۴۷.

۳ رک: همان، ص ۱۴۷.

۴ رک: همان، ص ۱۴۴.

ج) کتاب های مشتمل

۱. اختناق ایران، مورگان شوستر، ترجمه ابوالحسن موسوی شوشتری، [بی جا]، صفی علیشاه، ۱۳۶۲، چاپ پنجم، ص ۱۸ - ۱۹.
۲. از گاتها تا مشروطیت، گزارشی از تحولات فکری و اجتماعی در جامعه فئودالی ایران، محمد رضا فشاهی، تهران، گوتنبرگ، ۱۳۵۴، ص ۲۱۱، ۵۱۴ - ۵۱۶.
۳. اعلاط در انساب، حجت بلاغی، [بی جا]، [ط ۱۳۵۰]، ص ۱۰.
- درباره نقش مرحوم آقا نجفی در نهضت تنباکو.
۴. اعیان الشیعة، سید محسن امین عاملی، تحقیق و اخراج: حسن امین، بیروت، دار التعاون للمطبوعات، ۱۴۰۳ ق، ج ۴، ص ۲۱۳ - ۲۱۵: ذیل شرح حال سید جمال الدین اسدآبادی؛ ج ۵، ص ۳۰۶ - ۳۰۷: ذیل شرح حال میرزای شیرازی.
۵. اندیشه سیاسی در اسلام معاصر، حمید عنایت، ترجمه بهاء الدین خرمشاهی، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۲، ص ۱۴۲، ۲۱۳، ۲۷۹.
۶. اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت بیدارگرانه حاج آقا نورالله اصفهانی، موسی نجفی، [بی جا - بی نا]، ۱۳۶۹، ص ۳۵، ۱۹۰، ۳۶۷، ۴۹۶، ۴۹۸.
۷. انقلاب ایران از سال ۱۹۰۵ - ۱۹۰۹، ادوارد گرانویل براون، ترجمه و حواشی: احمد پژوه (مبشر همایون)، تهران، معرفت، ۱۳۲۹، ص ۱۷ - ۲۴، ۳۲ - ۳۵، ۴۵ - ۵۶.
۸. انگلیسیان در ایران، دنیس رایت، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران، دنیا، ۱۳۵۷، ص ۱۰۴ - ۱۰۵.
۹. ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران، فریدون آدمیت، تهران، پیام، ۱۳۵۵، ص ۱۴، ۳۳، ۳۵ - ۴۷.^۱
۱۰. ایران از نفوذ مسالمت آمیز تا تحت الحمایگی: (۱۸۶۰ - ۱۹۱۹)، ویلهلم لیتن، ترجمه مریم میر احمدی، تهران، معین، ۱۳۶۷، ص ۱۳۳ و نیز ۱۳۴ - ۱۳۵.
۱۱. ایران در دوره سلطنت قاجار، علی اصغر شمیم، تهران، ابن سینا، ۱۳۴۲، ص ۱۸۴، ۲۸۸ - ۲۸۹.

۱ آقای علی دوانی این کتاب را در نهضت روحانیون ایران (ج ۱، ص ۹۷ - ۱۱۰) نقد کرده است.

۱۲. ایران و قضیه ایران، جرج ن. کرزن، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷، چاپ سوم، ج ۱، ص ۵۶۳، ۶۲۶؛ ج ۲، ص ۵۹۴، ۷۴۸، ۷۵۴.
۱۳. بررسی جنبش های اسلامی و معرفی چهره های ناشناخته روحانیت معاصر، ابراهیم یزدی، [بی جا - بی نا - بی تا]، ص ۷۸ - ۸۹ و بعضی صفحات دیگر.
۱۴. بررسی و تحقیق در جنبش مشروطیت ایران، رسول جعفریان، قم، طوس، ۱۳۶۹، ص ۳۱۱ - ۳۱۳.
۱۵. پایداری تا پای دار، علی ابوالحسنی (منذر)، تهران، نور، ۱۳۶۸، دفتر اول، ص ۲۰۵ - ۲۰۶، ۲۱۰، ۲۲۸ - ۲۳۴، ۳۱۳ - ۳۱۵.
۱۶. پژوهشی در تاریخ دیپلماسی ایران (قبل از هخامنشیان تا پایان قاجاریه)، محمد علی مهمید، تهران، نوبهار، ۱۳۶۱، ص ۲۶ - ۲۴۷، ۲۷۱.
۱۷. تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار: ۱۲۱۵ - ۱۳۲۲ ق)، ویراستار: چارلز عیسوی، ترجمه یعقوب آژند، تهران، گستره، ۱۳۶۲، ص ۳۸۱، ۳۸۴، ۳۸۵.
۱۸. تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، مهدی ملکزاده، تهران، ابن سینا، ۱۳۲۲ - ۱۳۲۸، ج ۱، ص ۱۲۶ - ۱۳۲.
۱۹. تاریخ ایران، سرپرسی سایکس، ترجمه سید محمد تقی فخر داعی گیلانی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۵۳۵ - ۵۳۶.
۲۰. تاریخ بیداری ایرانیان، ناظم الاسلام کرمانی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳، چاپ سوم، جلد اول، مقدمه، ص ۱۱ - ۴۶، ۶۹.
۲۱. تاریخ ده هزار ساله ایران، عبدالعظیم رضائی، تهران، اقبال، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۱۱۸ - ۱۱۹.
۲۲. تاریخ روابط بازرگانی و سیاسی ایران و انگلیس، ابوالقاسم طاهری، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۶، ج ۲: از عقد معاهده گلستان تا پیمان اتحاد روس و انگلیس، ص ۵۲۵ - ۵۳۷.
۲۳. تاریخ روابط خارجی از ابتدای دوره صفویه تا پایان جنگ دوم جهانی (۱۹۴۵ - ۱۵۰۰ م)، عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۹، چاپ چهارم، ص ۳۰۶ - ۳۰۸.

۲۴. تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی، محمود محمود، تهران، اقبال، ۱۳۴۰، ج ۴، ص ۱۱۷۴ - ۱۲۰۰؛ ج ۶، ص ۱۶۶۱ - ۱۶۶۲.
۲۵. تاریخ سیاسی معاصر ایران، سید جلال الدین مدنی، قم، اسلامی، [بی تا]، ج ۱، ص ۲۳ - ۳۰. نیز همو، تاریخ تحولات سیاسی و روابط خارجی ایران، قم، اسلامی، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۴۱۳ - ۴۱۴.
۲۶. تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر، سید مصلح الدین مهدوی، اصفهان [ظاهراً]، نشر الهدایه، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۴۱۵ - ۴۶۳.
درباره نهضت تنباکوی اصفهان به رهبری آیه الله آقا نجفی.
۲۷. تاریخ مشروطه ایران، احمد کسروی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۵۷، چاپ چهاردهم، ج ۱، ص ۱۰، ۱۵، ۱۹، ۲۱، ۲۸.
۲۸. تاریخ معاصر ایران، از تأسیس تا انقراض قاجاریه، پیتر آوری، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران، عطائی، ۱۳۶۹، ص ۸، ۱۷۵، ۱۸۷ - ۲۰۹، ۵۴۵ - ۵۵۴.
۲۹. تاریخ معاصر یا حیات یحیی، یحیی دولت آبادی، تهران، عطار و فردوسی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۰۵ - ۱۱۱، ۱۳۵ - ۱۳۷.
۳۰. تاریخ نگارستان، قاضی احمد بن محمد غفاری کاشانی، تصحیح و مقدمه و تذییل: مرتضی مدرس گیلانی، تهران، حافظ، ۱۴۰۴ ق، تتمیم ص ۴۹۴ - ۴۹۵.
۳۱. تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، عبدالهادی حائری، امیر کبیر ۱۳۶۴، چاپ دوم، ص ۵۵، ۵۹، ۹۰، ۹۶ - ۹۷، ۱۳۲، ۱۴۴، ۱۵۵، ۱۹۹.
۳۲. تقریرات آیه الله المجدد الشیرازی، مولی علی روزدری، قم، آل البیت، ۱۴۰۹ ق، به قلم سید محمد بحر العلوم، مقدمه: ص ۳۸ - ۴۲.
۳۳. چهل سال تاریخ ایران، به کوشش ایرج افشار، تهران، اساطیر، ۱۳۶۸، ج ۲، (تعلیقات حسین محبوبی اردکانی بر المآثر و الآثار اعتماد السلطنه در احوال رجال دوره و دربار ناصری)، ص ۴۶۳، ۵۱۴، ۵۱۸، ۵۶۶، ۵۶۸، ۵۹۱، ۷۴۵، ۷۶۳، ۷۸۴.
۳۴. خاطرات احتشام السلطنه، به کوشش سید محمد مهدی موسوی، تهران، زوار، ۱۳۶۷، چاپ دوم، ص ۱۴۷ - ۱۴۸، ۱۶۶، ۵۷۲ - ۵۷۳.

۳۵. خاطرات حاج سیاح، به کوشش حمید سیاح، تهران، امیر کبیر، ۱۳۵۶، چاپ دوم، ص ۳۲۹، ۳۳۲، ۳۳۶ و صفحات دیگر.
۳۶. خاطرات سیاسی میرزا علی خان امین الدوله، به کوشش حافظ فرمانفرمایان، زیر نظر ایرج افشار، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۰، چاپ سوم، ص ۱۳۸، ۱۴۱ - ۱۶۳، ۲۳۸، ۲۴۲، ۲۵۰، ۲۵۳.
۳۷. خاطرات کلنل کاساکوفسکی، ترجمه عباسعلی جلی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۴۴، ص ۶۶ - ۶۷، ۱۷۷ - ۱۷۹.
۳۸. خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صد ساله، حسن اعظام قدسی (اعظام الوزاره)، تهران، ابوریحان، ۱۴۹، ج ۱، ص ۴۱ - ۵۲، ۸۳.
۳۹. خاطرات و خطرات، مهدی قلی خان هدایت، تهران، زوار، ۱۳۶۳، چاپ چهارم، ص ۸۱ - ۸۲.
۴۰. خاطرات و اسناد حسین قلی خان نظام السلطنه، به کوشش معصومه مافی و دیگران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۲، چاپ دوم، ص ۲۸۲.
۴۱. خلسه مشهور به خوابنامه، محمد حسن خان اعتماد السلطنه، به کوشش محمد کتیرائی، تهران، طهوری، ۱۳۴۸، ص ۱۱۲ - ۱۱۴، ۱۲۲ - ۱۳۸ - ۱۵۹، ۱۹۰ - ۱۹۷، ۲۰۶، ۲۱۷، ۲۲۰ - ۲۲۱.
۴۲. در خدمت و خیانت روشنفکران (متن کامل و منقح و سانسور نشده)، جلال آل احمد، تهران، رواق، [بی تا]، چاپ دوم، ص ۲۳۸، ۲۵۹، ۲۶۶، ۲۷۱، و تکمله آن، صفحات: ۲۷۱ الف، ۲۷۱ پ، ۲ پ ۱ ب، ۲۷۱ ج، ۲۷۱ ز، ۷۱ ص، ۲۷۱ ض. و نیز غربزدگی جلال (تهران، رواق، ۱۳۵۶، چاپ دوم)، ص ۸۱.
۴۳. دیباچه ای بر رهبری، ناصرالدین صاحب الزمانی، تهران، عطائی، ۱۳۴۷، ص ۱۴۲ - ۱۴۴، ۱۴۹.
۴۴. رقابت های روس و انگلیس در ایران و افغانستان، پیو کارلو ترنزیو، ترجمه عباس آذرین، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۳، چاپ دوم، ص ۱۳۶، ۱۳۸ - ۱۳۹.

۴۵. رجال عصر مشروطیت، سید ابوالحسن علوی، به کوشش ایرج افشار، تهران، اساطیر، ۱۳۶۳، ص ۵۷، ۷۶، ۱۲۳.
۴۶. روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه، مربوط به سالهای ۱۲۹۲ - ۱۳۱۳ ق، مقدمه و فهرس: ایرج افشار، تهران، امیر کبیر، ۱۳۴۵، ص ۷۲۹، ۷۶۵ - ۷۶۷، ۷۷۹ - ۷۸۲، ۷۸۴ - ۷۸۸، ۷۹۱، ۸۷۵ - ۸۸۰، ۸۸۲، ۸۸۴، ۸۹۱، ۹۰۸ و صفحات دیگر.
۴۷. روس و انگلیس در ایران، ۱۸۶۴ - ۱۹۱۴ پژوهشی درباره امپریالیسم، فیروز کاظم زاده، ترجمه منوچهر امیری، تهران، جیبی، ۱۳۵۴، ص ۲۲۴ - ۲۸۳.
۴۸. رهبران مشروطه، ابراهیم صفائی، تهران، جاویدان، ۱۳۶۳، جلد ۱، (چاپ سوم)، ص ۱۹، ۳۳، ۳۶ - ۳۸، ۱۷۴، ۲۰۸؛ ج ۲ (چاپ دوم)، ص ۶۲ - ۷۳، ۱۱۵، ۲۹۳، ۳۷۶، ۴۰۱، ۴۳۳ - ۴۳۴، ۴۸۳.
۴۹. سه سال در دربار ایران، خاطرات دکتر فوریه پزشک ویژه ناصر الدین شاه، ترجمه اقبال آشتیانی، به کوشش همایون شهیدی، تهران، دنیای کتاب، [بی نا]، مقدمه: ص ۱۴ - ۴۱؛ متن: ص ۶۷ - ۶۹، ۳۱۱ - ۳۴۵.
۵۰. سه مقاله درباره انقلاب مشروطه ایران، م. باولویچ و دیگران، ترجمه م. هوشیار، تهران، جیبی، ۱۳۵۷، چاپ دوم، ص ۱۲۴ - ۱۲۵.
۵۱. سید جمال الدین حسینی پایه گذار نهضت‌های اسلامی، صدر واثقی، تهران، پیام، ۱۳۴۸، ص ۱۹۰ - ۲۰۴، ۲۱۰ - ۲۴۴، ۳۲۱، ۳۲۶ - ۳۲۷، ۴۲۲ - ۴۳۰.
۵۲. شاه ذوالقرنین و خاطرات ملیجک، بهرام افراسیابی، تهران [ظاهراً]، سخن، ۱۳۶۸، ص ۳۱۹ - ۳۲۰، ۳۲۲ - ۴۴۶.
۵۳. شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲، ۱۳ و ۱۴ هجری، مهدی بامداد، تهران، زوار، ۱۳۵۷، ج ۱، ص ۲۷۱، ۲۷۸؛ ج ۲، ص ۲۸۴، ۲۸۵، ۳۹۶، ۴۰۲ - ۴۱۵، ۴۳۲ - ۴۳۰.
۵۴. شرح حال عباس میرزا ملک آرا، به کوشش عبدالحسین نوائی، تهران، بابک، ۱۳۶۱، ص ۱۸۲ - ۱۹۰، ۲۴۳.
۵۵. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، عبدالله مستوفی، تهران، زوار، ۱۳۶۰، ج ۱ (آقا محمد خان تا آخر سلطنت ناصر الدین شاه)، چاپ سوم، ص ۴۷۰ - ۴۷۳، ۵۲۲.

۵۶. شیخ آقا بزرگ طهرانی، محمد رضا حکیمی، تهران، فرهنگ اسلامی، [بی تا]، ص ۳-۴، ۲۷-۲۸، ۶۰.
۵۷. شیخ فضل الله نوری و مشروطیت (رویارویی دو اندیشه)، مهدی انصاری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۹، ص ۱۰، ۱۸، ۲۶، ۲۹، ۳۱، ۳۲-۳۴، ۳۶، ۳۸-۳۹، ۵۳، ۵۷-۵۸، ۲۶۱.
۵۸. صحیفه نور، مجموعه رهنمودهای امام خمینی، تهران وزارت ارشاد، ۱۳۶۱-۱۳۶۹، ج ۱، ص ۱۶؛ ج ۴، ص ۱۸۸؛ ج ۵، ص ۵۱؛ ج ۷، ص ۲۰۶؛ ج ۸، ص ۲۷، ۱۷۹؛ ج ۹، ص ۱۱۹؛ ج ۱۱، ص ۱۲۶؛ ج ۱۳، ص ۱۷۵؛ ج ۱۷، ص ۱۶۹-۱۷۰؛ ج ۱۸، ص ۱۳۶، ۲۶۳؛ ج ۱۹، ص ۲۸۰؛ ج ۲۰، ص ۳۱.
۵۹. عصر بی خبری یا تاریخ امتیازات در ایران، ابراهیم تیموری، تهران، اقبال، ۱۳۶۳، چاپ چهارم، ص ۱۲، ۲۲، ۵۰-۵۱، ۶۶، ۷۵، ۸۸، ۳۷۶.
۶۰. فقهای نامدار شیعه،^۱ عبدالرحیم عقیقی بخشایشی، ۳۷۱، ۳۷۳-۳۷۴. و نیز یکصد سال مبارزه روحانیت مترقی،^۲ از همین نویسنده، قم، نوید اسلام، [بی تا]، ج ۱، ص ۱۰-۵۲.
۶۱. لغتنامه، علی اکبر دهخدا، زیر نظر دکتر محمد معین، جزوه ش ۸۸ (حرف «ر»)، بخش اول)، ص ۳۸۳-۳۸۴ ذیل واژه «رژئی».
۶۲. مآثر الکبراء فی تاریخ سامراء، شیخ ذبیح الله محلاتی، ج ۲، (نجف، مطبعة الزهراء، ۱۳۶۸ ق)، ص ۲۷-۳۴، ۶۳-۷۴. و نیز اختران تابناک از همین نویسنده (تهران، اسلامیه، ۱۳۴۹)، ج ۱، ص ۱۶۳-۱۸۵.
۶۳. مستخدمین بلژیکی در خدمت دولت ایران، آنت دستره، ترجمه منصوره اتحادیه (نظام مافی)، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۵، ص ۹-۱۰، ۱۷-۱۸.

۱ این کتاب دارای اغلاط فاحش است. آقای رضا مختاری در مجله کیهان اندیشه، ش ۳ (آذر ۱۳۶۴) آن را نقد کرده که متضمن ده اشکال کلی و ۹۲ اشتباه علمی و تاریخی بر کتاب است و آقای بخشایشی در شماره ۴ همین مجله جوابی به این نقد داده است که عذر بدتر از گناه است.

۲ مؤلف در این کتاب، شیخ محمد رضا زنجانی را شاهد واقعه تنباکو می داند، که اشتباه است. منشأ اشتباه ایشان و بعضی دیگر این است که زنجانی عین مطالب کتاب شیخ حسن کربلانی - که خود شاهد قیام تنباکو بوده - را به نام خود چاپ زده است.

۶۴. مطبوعات سیاسی ایران در عصر مشروطیت، عبدالرحیم ذاکر حسین، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸، ص ۱۶-۱۷، ۲۵-۲۶، ۴۳-۴۴.
۶۵. میراث خوار استعمار، مهدی بهار، تهران، امیر کبیر، ۱۳۵۷، چاپ شانزدهم، ص ۵۱۵-۵۲۳.
۶۶. میرزای شیرازی (ترجمه هدیه الرازی الی المجدد الشیرازی)، شیخ آقا بزرگ تهرانی، ترجمه اداره کل تبلیغات و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، تهران، وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۶۳، چاپ دوم، ضمیمه مترجم: ص ۲۲۸-۲۷۴.
۶۷. نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت، (دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجاریه)، حامد الگار، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، توس، ۱۳۵۹، چاپ دوم، ص ۲۸۶-۳۰۸.
۶۸. نقش سید جمال الدین اسدآبادی در بیداری مشرق زمین، محمد محیط طباطبائی، مقدمه و ملحقات از سید هادی خسروشاهی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، تاریخ مقدمه: ۱۳۵۰، ص ۲۸، ۳۲، ۳۳-۳۵، ۵۵، ۱۰۱، ۱۱۸، ۱۳۴، ۱۹۷-۲۱۵، ۲۱۶، ۲۲۱، ۲۳۵-۲۳۶، ۲۴۰ و برخی صفحات دیگر.
۶۹. نهضت روحانیون ایران، علی دوانی، [بی جا]، بنیاد فرهنگی امام رضا، [بی تا]، ج ۱، ص ۸۰-۸۷، ۸۹-۱۱۰.
- مشمول بر نقد کتاب ایدئولوژی نهضت مشروطیت نوشته فریدون آدمیت که در آن نقش روحانیون در نهضت تنباکو را منکر شده است.
۷۰. ولایت فقیه (حکومت اسلامی)، امام خمینی، قم، آزادی، [بی تا]، ص ۱۴۹-۱۵۰. امام خمینی در این کتاب حکم میرزای شیرازی در حرمت تنباکو را، حکم حکومتی می دانند که برای دیگر فقها هم واجب الاتباع است.
۷۱. یادداشتهایی از زندگانی خصوصی ناصر الدین شاه، دوستعلی خان معیر الممالک، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۲، چاپ دوم، ص ۵-۶، ۱۰۰-۱۰۱.
- نگارنده اقدام روحانیت ایران و میرزای شیرازی در تحریم تنباکو و الغای قرارداد رژی را به خواست و دستور ناصر الدین شاه قلمداد می کند.

۷۲. خاطرات سیاسی سر آرتور هاردینگ، ترجمه جواد شیخ الاسلامی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۳، ص ۲۱-۲۲.
۷۳. تاریخ سانسور در مطبوعات ایران، ج ۱ (از ۱۲۵۳ ه. ق تا صدور فرمان مشروطیت)، گونل کهن، تهران، آگاه، ۱۳۶۰، ج ۱، ص ۱۳۹-۱۵۱.
۷۴. انجمن تاریخ، ابراهیم صفائی، ۱۳۵۱، ج ۸، ص ۳-۱۴.
- متن سخنرانی ابراهیم صفائی است در کنگره تحقیقات ایران شناسی با عنوان بررسی اسناد و مدارک قرارداد رژی.
۷۵. آئینه تاریخ، ابراهیم صفائی، تهران، اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۵۳، ص ۱۳، ۱۱۲.
۷۶. میرزا رضا کرمانی، مسعود نوری، انتشارات نور، ۱۳۶۱، ص ۱۹-۲۵.
- شامل حکم میرزای شیرازی و حمایت میرزا رضا کرمانی.
۷۷. دیوان طرب، میرزا ابوالقاسم محمد نصر طرب بن همای شیرازی اصفهانی، مقدمه و حواشی از جلال الدین همائی، تهران، کتابفروشی فروغی، ۱۳۴۲، ص ۱۵۹-۱۷۶.
- شامل قصیده ای ۷۴ بیتی «در بیان واقعه انحصار دخانیات از تنباکو و توتون و غیره و لغو شدن امتیاز رژی به حکم محکم آیه الله العظمی میرزای شیرازی طاب ثراه».
- این قصیده با مقدمه ای به قلم آقای سید مصلح الدین مهدوی در کتاب سده تحریم تنباکو، با عنوان «قصیده تاریخی - سیاسی دخانیه از عصر تنباکو» بازچاپ شده است.
۷۸. متون، مبانی و تکوین اندیشه تحریم در تاریخ سیاسی ایران، موسی نجفی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱، ص ۱۵۱-۱۶۰.
- نقد کتاب شورش بر امتیازنامه رژی (پیرامون ماهیت تحریم).
۷۹. سر دلبران (عرفان و توحید ناب در ضمن داستان‌ها)، ص ۹۷-۱۰۲.

د - مقالات^۱

۱. «انحصار توتون در ایران»، روزنامه صبح، چاپ عثمانی به زبان ترکی، ش ۴۲۰، ۲۹ ربیع الاول ۱۳۰۸ / ۹ نوامبر ۱۸۹۰.

۱ - ده ها مقاله - بویژه در سالهای اخیر - در مجلات و روزنامه های گوناگون چاپ شده که ما فقط آنچه می تواند در یک تحقیق جدی مورد استفاده گیرد، می آوریم.

این مقاله را روزنامه اختر چاپ استانبول (س ۱۷، ش ۱۳، سه شنبه ۲۷ / ربیع الاول ۱۳۰۸ / نوامبر ۱۸۹۰) به فارسی ترجمه کرده و با اضافاتی منتشر کرده است و ادوارد براون نیز همین مقاله را در کتاب خود انقلاب ایران آورده است.

۲. «تجار ایران و انقلاب مشروطیت»، گاد. جی. گیلبار، ترجمه چنگیز پهلوان، زمینه ایران شناسی (مجموعه مقالات)، به کوشش چنگیز پهلوان و وحید نوشیروانی، تهران، فراز، ۱۳۶۴، ص ۲۲۶ ف ۲۳۰ - ۲۳۲.

راجع به نقش مهم تجار در نهضت تنباکو.

۳. «تحریم تنباکو، قیام روحانیت علیه استعمار»، تحقیق: نجفی، روزنامه رسالت، ش ۳۰۴ (۱۳۶۵/۱۱/۴)؛ ش ۳۰۵ (۱۳۶۵/۱۱/۵)؛ ش ۳۰۶ (۱۳۶۵/۱۱/۶)؛ ش ۳۰۷ (۱۳۶۵/۱۱/۷)؛ ش ۳۰۸ (۱۳۶۵/۱۱/۸).

۴. حماسه فتوا، ویژه نامه روزنامه جمهوری اسلامی به مناسبت یکصدمین سالگرد رحلت میرزای شیرازی، ۷ اسفند ۱۳۷۰، ۸۰ ص.

این ویژه نامه شامل مقالات زیر است که همه یا بعضی مطالب آنها راجع به نهضت تنباکو است:

- ۱- نقطه عطفی در تاریخ.
- ۲- میرزای شیرازی از علمای اولوالعزم، حضرت آیه الله العظمی اراکی.
- ۳- شکوه سیاست در بلندای فقاقت، آیه الله جوادی آملی.
- ۴- تحریم تنباکو حکم ولایتی، آیه الله موسوی اردبیلی و آیه الله صانعی.
- ۵- تحلیلی بر مبانی فقهی حکم تحریم تنباکو، محمد سروش محلاتی.
- ۶- بررسی ابعاد نهضت تنباکو، یعقوب آژند.
- ۷- چشمه هایی از فضایل میرزا، آیه الله شبیری زنجانی.
- ۸- رمز موفقیت میرزای شیرازی، آیه الله سید رضی شیرازی.
- ۹- برخورد روشنفکران غیر متعهد با روحانیت، حجة الاسلام رضا استادی.
- ۱۰- ابعادی از شخصیت میرزای شیرازی، آیه الله اخوان مرعشی.

- ۱۱- سید جمال الدین اسدآبادی و حکم تحریم تنباکو، سید جواد ورعی.
- ۱۲- کتابشناسی میرزای شیرازی و نهضت تنباکو.
- مقالات این مجموعه عموماً قابل استفاده و خواندنی است اما راجع به مقاله کتابشناسی این ویژه نامه باید بگوییم که مقاله ای است مغلوط و ناقص، چه، مثلاً از کتابهایی که در خصوص نهضت تنباکو نوشته شده، فقط سه کتاب را نام برده در حالی که ما در این مقاله ۱۴ عنوان کتاب راجع به آن معرفی کردیم. همچنین در این مقاله کتابی معرفی شده به نام بررسیهای تاریخی تنباکو نوشته جمال الدین حسینی! در حالی که اصلاً کتابی با این عنوان و نویسنده، وجود خارجی ندارد. بلکه از توضیحی که راجع به کتاب داده شده، معلوم می شود که این کتاب همان ریشه و روند جنبش تنباکو است که مؤلف آن نیز مجهول است و ما مشخصات آن را در بخش «کتابهای مستقل» آوردیم. نیز راجع به کتاب تیموری خوب بود تذکر داده می شد که بیشتر مطالب آن از رساله دخانیة کربلائی است که بدون ذکر مأخذ در این کتاب درج شده است.
۵. «ریشه یابی و تحلیل قراردادهای استعماری در ایران» (قسمت چهارم)، مجله یاد، (زمستان ۱۳۶۵)، ص ۱۲۶ - ۱۳۰.
۶. «شیخ نوری و مشروطیت»، سید کاظم روحانی، مجله کیهان اندیشه، ش ۳۷ (مرداد و شهریور ۱۳۰)، ص ۱۵۰ - ۱۵۱.
۷. «گفتگوی مدیر روزنامه اختر با تالبوت»، روزنامه اختر، استانبول، ص ۱۷، ش ۲۳ (۹ جمادی الاخری ۱۳۰۸)
۸. «عریضه حضور ... حجة الاسلام والمسلمین میرزای شیرازی»، میرزا ملکم خان، روزنامه قانون، تهران، کویر، ۱۳۶۹، شماره ۲۰.
۹. «نگرشی عمیق تر بر چهره شکوهمند میرزای شیرازی»، تحقیق: موسی نجفی اصفهانی، تنظیم: بخش فرهنگی روزنامه رسالت، روزنامه رسالت، ش ۶ (۱۳۴۶/۱۰/۲۵)؛ ش ۷ (۱۳۶۴/۱۰/۲۶)؛ ش ۱۰ (۱۳۶۴/۱۰/۳۰)؛ ش ۱۷ (۱۳۶۴/۱۱/۸)؛ ش ۱۸ (۱۳۶۴/۱۱/۹)؛ ش ۱۹ (۱۳۶۴/۱۱/۱۰)؛ ش ۲۰ (۱۳۶۴/۱۱/۱۲).

۱۰. «نهضت تنباکو و تحریف گران تاریخ»، مجله ۱۵ خرداد (آذر - اسفند ۱۳۷۰)، ش ۵ - ۶، ص ۱۴ - ۲۱؛ (بهار ۱۳۷۰) ش ۷، ص ۳۲ - ۳۷.
- این مقاله در واقع نقدی بر کتاب شورش بر امتیازنامه رژی است.
۱۱. واقعه رژی: درآمدی بر انقلاب مشروطیت، آن. ک. لمبتون، ترجمه یعقوب آژند، سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام (مجموعه مقالات)، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳، ص ۲۵۴ - ۳۱۵.

